

Н. БОЗВЕЛИ И НАЧАЛОТО НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА НИ ПРОЗА

Иван Радев

Творчеството на Неофит Бозвели е затруднявало изследвачите на възрожденската ни литература. Разгърнало се през 40-те години в диалогични и мемоарно-документални фрагменти, то запазва връзката си със същността на просвещенската книжнина от тоя период. Но съдържа в себе си амбициите и част от безелите на емоционално-образното отреагиране на засегнатите явления и страни на действителността, включва идеи и внушения, с които надмогва измеренията на просвещенския идеал, какъвто го знаем от книгите на П. Берон, Н. Рилски, Р. Попович, Хр. Павлович. Фигурата му на общественник и „списател“ сред представителите на това първо ядро на възрожденската ни интелигенция през 30-те—40-те години е някък самотна, стояща встрани от представата за обобщения ѝ облик.

Повечето от писалите за Неофит Бозвели (Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов, Г. Димов, Ст. Таринска и др.) са склонни да виждат в него големия обществен деец. Верните им обобщения и оценки са съсредоточени върху гражданските прояви, върху идейно-политическата значимост на оставеното от автора на „Мати България“. А усилията за открояването на идейно-естетическото своеобразие на творчеството му, за жанрово-стиловата му характеристика като че ли са все още недостатъчни. И Георги Д. Гачев, който навлиза по-пространно в конкретно-историческия и творческия смисъл на ролята на Н. Бозвели в нашата литература, заключава: „И така, Бозвели е писател по неволя. По призвание той е политически деец. Съчиняването на литературни произведения не е било за него единствена и вътрешно необходима форма на жизнена дейност.“¹

Като имаме пред вид същността на възрожденската книжнина, спецификата на естетическото в нея до 40-те години на XIX в. и историческия му развой, променящите се представи за художественост, за „литература“, за характеристиката на творческата изява, се налага ревизия в отношението ни към естетическия смисъл на наследството на Н. Бозвели. Не бива да се забравя, че неговите творби (освен школната книжнина) заварват като актив на литературата ни само „Неделника“ на Софроний, „Денницата“ на Априлов, неосъзнатата още като естетически факт поема „Стоян и Рада“ на Н. Геров, в ръкопис са: „Историята“ на Паисий, Вторият видински сборник на Софроний, неговото „Житие“... Подходът ни към същността и особеностите на Бозвелиевото творчество трябва да се съобрази със състоянието на българската литература до 40-те години.

Изясняваме ли качествата и мястото на писателя Неофит Бозвели в литературния ни живот, трябва да уточним и личната му самооценка като книжовник.

¹ Г. Д. Гачев. Ускоренное развитие литературы. М., 1964, с. 258.

Прибързано и като че ли в разрез с фактите е заключението на изследвачите, че той няма дарбата, няма и амбициите на творческата личност. Това твърдение тръгва още от Ив. Д. Шишманов: „Неофит не е нито художник, нито поет. . . Той е преди всичко проповедник и борец със слово за една идея.“² Аргументите за подобно схващане се търсят в чертите на книжовното му дело, в обществено-идейния заряд на съчиненията му. Аргумент според изследвачите е и фактът, че Н. Бозвели създава творбите си, така да се каже, в „антрактите“ на политическата си дейност — когато е заточен в Атон и няма възможност за практически прояви около борбата за църковна независимост. Ще посоча приблизителността на тия аргументи и налаганата истинска представа за самосъзнанието на Бозвели като творец. Изводите ще ни помогнат да откроим по-пълно и по-точно естетическите измерения на създаденото от него.

Особеностите на самото Бозвелиево книжовно дело като свидетелство на твърдението, че той не живеел с мисията на писател, е аргумент по презумпция. В същност тия черти на авторовата индивидуалност са последица, а не предпоставка на творческото му осъществяване. Напротив, като имаме пред вид тяхната самостоятелност, тяхната органичност с чертите на Бозвелиевото мислене, са доказателство за осъзнатите литературно творчески задачи и търсения на книжовника. Както при повечето възрожденци, съвсем естествено е книжовната творба да възбужда другото „аз“ на общественика, но вече със специфични средства, с ангажирането на емоционална и образна „памет“ на характеристика на събитията, с амбицията да се въздейства на други „сетива“ от рецептивната същност на българина.

Идейно-политическият заряд — тая видима, настоятелно търсена връзка между залегалото в практическите усилия на общественика и усилията на книжовника Неофит Бозвели — е нещо естествено за цялата ни възрожденска литература. Без него е трудно да си представим „Историята“ на Паисий, дори книжовните прояви на Софроний, да не говорим за Раковски, П. Р. Славейков, Ботев, Каравелов. Политизираността на писаното слово е неотменна част от характеристиката му като художествено слово — другояче не е могло и да бъде.

„Съчиняването на литературни произведения не е било за него“ единствена форма на себеосъществяване, твърди Г. Д. Гачев, и това е вярна констатация. Но нея не можем ли да я отнесем и към П. Р. Славейков, и към Ботев, Каравелов? . . . А това няма никакво значение за стойностите и реализацията им като творчески личности. Та и тоя факт сам по себе си не отрича, не противостои на чертите на художественост, с които се налага творчеството на Н. Бозвели и за които ще стане дума.

Не ни отвежда към изясняването на насоките на авторовото самочувствие и твърдението, че Н. Бозвели създава книжовните си творби, когато е заточен в Атонските манастири. То само уточнява връзката между заниманията му като книжовник и обществената му дейност в техния идеен план, единствената им основа. А не е ли така при Раковски, при П. Р. Славейков. Не е ли така при Ботев, който, ввлечен в практическото решаване на своята революционна цел, през последните години от живота си почти не е писал поезия?

Цялото Бозвелиево книжовно дело свидетелствува, че той живее и твори със съзнанието на творческа личност. В същност авторът на „Мати Болгария“ е един от първите, който нарича себе си „болгарският списател“. Идеите, които го занимават като такъв, търсят настоятелно литературнотворчески израз — в диалози, в мемоарни късове, в публицистични трактати, в писма до видни общественици. Неприкрито е желанието за публикуване на създаденото. Ето извадки от някои

² Ив. Д. Шишманов. Нови студии из областта на българското възрождане. — СпБАН, 1926, кн. 21, с. 500.

негови писма, писани по различни поводи и подкрепящи мнението, че Бозвели живее с мисията на творческата личност, с амбицията да участва в книжовния живот: „Искрената ми към своеродното общество любов ме заставя... ме непрестанно подканя да приготвявам за общонародното просвещение за ползата му за напечатване полезни книги...“, „И да занесете моите пет екземпляра ръкописни книги в патриаршеската цензура, ако даде Св. Синод благословията си да се напечатат за общонародна българска полза...“, „Да вървиш в Цариград да се учиш и да дадеш от ръкописните му книги една да се напечата за общонародна полза и за наше препитание...“, „За да проводим със тебе от списанияте мои книги, що са при тебе, една да се напечата поне...“³ Признанията и настояванията имат твърде общ характер и не отвеждат към съкровено-творческото като позиция и нагласа, но са красноречиво доказателство, че Бозвели полага значителни усилия да се реализира и наложи като творец. А това не е без значение, когато се уточнява характерът на книжовната му дейност, след като сме наясно, че става дума за личност делова, непознаваща маниакалността и болните амбиции. Тръгвайки от доказаното му желание за творческо себеосъществяване в областта на литературата, се изисква и съобразена с особеностите на останеното интерпретация. Но тук възниква въпросът, в каква насока трябва да търсим художествената стойност на неговите произведения. На него и ще се спира в хода на изложението.

Литературното наследство на Неофит Бозвели е предимно в диалогична форма. След енциклопедичното школко четиво „Славяноболгарско детовоство“, съществено съвместно с Ем. Васкидович, той пише диалогичните трактати „Просвещеный европеец...“, „Разговор на любовордните“, „Любопитнопростий разговор“, „Плач бедная мати Болгария“ и др. Както сочи Г. Димов, те „представяват уникално явление във възрожденската литература до средата на века — и по съдържание, и по патриотично-борчески патос, и по революционна устременост“⁴. Тоя факт ни подтиква на първо време да уточним идейно-естетическата характеристика на творбите му във връзка с тая им налагаща се формална близост до драматургичния жанр. Нали част от нашите изследвачи (П. Зарев, Пенчо Пенев, П. Русев) смятат, че публицистичният (от типа на Бозвелиевия) и ученическият (каквито създават П. Р. Славейков, Д. Войников, Й. Груев) диалог залягат в основата на създаващата се по-късно наша възрожденска драма. Като анализира Бозвелиевия диалог, и Г. Д. Гачев пише: „Мисълта се представя тук като процес. Тя не се лее безпрепятствено, а се разчленява, спира се, и стълкновението на персонажа в диалога е възплъщение на живота противоречивост на мисълта. Това е основа на драматургическия род.“⁵

Фактът, изтъкван от учени като Ив. Д. Шишманов, Ал. Балан, М. Арнаудов, за близостта на Бозвелиевите диалози до образци на гръцката и сръбската литература сам по себе си не предопределя близостта и разминаването на разглежданите тук творби с идейно естетическата същност на драмата като литературен род и текст с неговите особености, качества и възможности за естетическо внушение. За да се уточнят те откъм тях си страни, е необходимо да се изяснят няколко неща — характеристиката на „персонажа“ в диалогичните фрагменти, естеството на залегналите конфликти, наличието или неналичието на действие, на драматургичен „превод“ на драматизма на изобразяваните или засяганите събития и прояви на действителността и т. н. Едва тогава може да се отсъди доколко Бозвели постига естетическо внушение с помощта на диалогичната форма, на драматургични средства и решения.

³ Вж. М. Арнаудов. Непознатият Бозвели. С., 1942, с. 448, 450, 399, 453.

⁴ Г. Димов. Национална революция и национален литературен процес. С., 1978, с. 42.

⁵ Г. Д. Гачев. Цит. съч., с. 233.

При всеки един от диалозите („Любопитнопростий разговор“, „Мати Болгария“, „Разговор на любовордните“, „Просвещений европеец“) авторът прибегва не до образи живи, сетивни, с тяхното естествено поведение и непосредни реакции, а до образи-олицетворения, при които не разчупва едношриховата схема на характеристиката им. При неговите творби въобще не може да се говори за пълнокръвни образи, чрез които да постига конфликтността на ситуацията, на пресъздаваната действителност. Те придобиват чисто знакова (семиотическия смисъл на думата) характеристика като преки носители на информация за тая действителност. Страстите и възнененията, които ги изпълват, не преминават в практико-действени постъпки, не довеждат до самопортретуване. С функцията си на обозначения те се разминават категорично с безелите на персонажа в драматургичния литературен род. И ако можем да си позволим паралела, асоциират с характеристиката и поведенческите навици и позиции на „персонажа“ в съвременния театър на абсурда. Достатъчно е да се спрем на централния за диалозите му образ на Мати Болгария, за да се убедим, че индивидуализацията и драматургичните решения на образа са изключени като средства за постигането му. Дори и в „Любопитнопростий разговор“, който сред диалозите на Бозвели се „явява връх на тенденцията към обективно изображение“ според Г. Гачев, не откриваме елементите на живо сценично присъствие на персонажа.

Конфликтното начало, на което дават път диалозите на Н. Бозвели, не се реализира в конфликти на действието, на взаимоотношенията между „персонажа“ в нито една от разглежданите творби. То протича „вън“ от действителността на непосредно описваното. Конфликтите са, така да се каже, „преразказани“ в монологичните партии на Мати Болгария, на сина на Мати Болгария, на любовордните и др.

С изключение на диалога „Любопитнопростий разговор“ в останалите е трудно изобщо да се говори за среда и промени в описваната среда на действието. При създаването на творбите си авторът не се е ръководил от принципа за единство на време, място и действие, въпреки че на пръв поглед те се налагат с тая си характеристика. Статичността в същност произтича от неположените усилия да се прибегне до по-други творчески решения, да се разчупи мизансценът — доколкото е маркиран в „Любопитнопростий разговор“, тъй като в другите късове изобщо липсва. Липсват чисто физическите промени в положението на персонажа, липсва „движение“ във взаимоотношенията, в развърщането на авторова идея.

Драматизмът на изобразяваната действителност в никоя от въпросните Бозвелиеви творби не прераства в драматургичен план на нейното пресъздаване. Колкото и вярно, автентично да са възстановени картините на робската участ, на нечовешкото отношение от страна на чорбаджиите и гръцкото духовенство към българина, не са подирени пътят и средствата на драматургичното им пресъздаване. Така например в „преразказаната“ събитийна основа на диалога „Мати Болгария“ се включват редица моменти с ярко изразен конфликтен характер, с подчертан драматизъм на преживяванията, но всичко това не е превъзведено с помощта на драматургичното изображение. На преден план се налага публицистичните си форми директната авторова интервенция, абстрактно-обобщеният отклик на напрегнатите взаимоотношения, които залягат в „Мати Болгария“, в „Любопитнопростий разговор“, в „Разговор на любовордните“...

Всичките тия малко конспективно поднесени, но извлечени по индуктивен път изводи над диалозите на Неофит Бозвели и над тяхната връзка с драматургичния литературен род доказват, че става дума за една съвсем формална близост въз основа на външни показатели и черти между конкретните творби и безелите на жанра. В тоя смисъл отговорът на алтернативно поставения въпрос „художествеността“ на творбата е отрицателен.

ственост—нехудожественост“ като тяхна характеристика трябва да се търси в друга насока.

Въпреки видимите основания за подвеждане под знака на драматургичната жанрова форма се оказва, че творчеството на Неофит Бозвели налага идейно-естетическата си същност и специфика във връзка с чертите и успоредните с белетристичния тип повествование, с чертите на прозата като тогава формиращо се жанрово-стилово направление във възрожденския литературен живот. Къде се откриват основанията за една такава постановка и интерпретация? Намираме ги в някои конкретни моменти и аспекти на самите диалози, в мемоарните му творби.

Преобладаващата част от съчиненията на Н. Бозвели са издържани в публицистичен дух. Свидетелство е директната изява на залегалите идеи, на вижданията на „Персонажа“, резоньорската му същност, свидетелство е маниерът на включване на конкретното, събитийното в потока на пряката характеристика на действителността. От този тип е повествованието в „Мати Болгария“, в „Любопитно-простий разговор“, в „Разговор на любородните“, в „Просвещений европеец“... Публицистичната тирада-монолог е основното, да не кажем всеизчерпващото средство и форма на разкриване същността на тая действителност. Общо взето, пластичното не го разнообразява, сетивното се чувства само като отправна точка на патоса и на емоционално-изобличителния тон на изложението. Дотолкова, доколкото го срещаме в този тип творби. Ето пример на обичайната му употреба в „Мати Болгария“: „Тогаз, милая ми майко, поведе подире си грекомитрополитът четворица турци гясакчии, 15 градски гръкомани от село на село, мастити чорбаджии, 35 попове, протосингелът си, 4 дякони, 25 калугери, 60 селянци, той и челябийчетата му, 2 граматичи, кафежджия, чибукчия, ахчия, 6 заптиета. . . 2 коня в златошити хаши, позлатено-сребърни зенгии, с пискюлии нагръдници и юзди, като и на челебиите му конете накичени и вземат със себе си много различни такъми: тенджери, легени, ибрици, постелки, завивки, наргилета и кехлибаримамени хантеп тютюнчибуци и прочие маскарлъци.“ Разбира се, в този си вид конкретно-сетивното не налага образно-пластичната характеристика на картини и прояви, не може да определи облика и жанрово-стиловата същност на творбите. Но отделните му елементи са факт и трябва да се съобразяваме с тяхното присъствие.

Друг елемент на Бозвелиевите диалози, който разчупва белезите на дидактично-публицистичния тип повествование, е свързан с трайната и неприкрита емоционална възбуда — подтик и основа на страстните филипики, изобличения и присъди, които изобилствуват в текста на „Мати Болгария“, на „Разговор на любородните“. . . Колкото и да е обезсилена от повтарящо-натрапчивата си форма на поднасяне, тая страстна полемика се налага като израз на емоционално-съпреживяна гражданска позиция. Импулсите, които я подхранват, които я „зареждат“ с енергия, за да бъде обхваната безрадостната картина на нашата действителност от 30-те—40-те години, имат един и същ корен, една и съща идея. Авторът и не прави опит да разнообрази нейната формула, изходните ѝ черти. Но и в този си вид, на фона на някои „емоционално-анонимни“ в същността си повествования в просвещенската ни книжнина от това време диалозите на Н. Бозвели се отличават с насоченост, с неприкрити симпатии и антипатии, които прерастват в емоционално-приповдигнато съпреживяване и отреагиране на засегнатите страни на българския живот.

Отделни черти, които отвеждат към белетристичния, недидактичен и разсъдъчен план на изложението, откриваме и като съсредоточим наблюденията си в микрофрагментите на отделните диалози — в пасажа, в отделната мисловно-речева конструкция. Там ние, макар и рядко, срещаме конкретизация на емоционална енергия и нейния пластичен израз, на живо чувство за характеристика.

Ето такъв случай: „А те горките, уста имат — език нямат, очи имат, но не виждат, уши — но не слушат! Теглят повече от скотовете — и за какво? Не знаят. Горко въздишат и пъшкат, но заради какво, не смеят да попитат: стоят просълзени горките, гледат като нечувствени и омаяни, като гъски в тъмна мъгла ходят.“ Или пък друг фрагмент: „От тебе, премила ми майко, сме слушали пословицата, която казва: „Кой ти издълба толкова дълбоко очите? Брат ми!“ Известно е: по-добре на такъв брат брадва главата да отсече. . . И кой ли сече и съсипва гората? — Топоришката.“

Това са случайно подбрани късове на живо, динамично повествование — пръснати сред тежкостъпната, сложно организирана Бозвелиева фраза в диалозите му. За това звучене на отделни късове спомага близостта им до народно-разговорната реч и мислене и фолклорни обрати и конструкции. Още Ив. Д. Шишманов споменава, че в диалозите на Н. Бозвели се срещат често пословици, поговорки, и др.⁶ Среждаме ги в горепривлечения откъс, среждаме ги във финала на „Любопитнопростий разговор: „Напразно поне едни други не се хулет! Търколила се тенджерата и нашла си похлупката. На такива глави — такива бръснари! На умните — малко стига.“ Същите функции изпълняват и изрази с библейско-притчов дух от типа на: „Кой не знае, че всяко дърво от плода и всякой плод сос вкусът се познава, и всяко цвете от вида, но чрез уханието се усеща. . .“ Тия черти на афористично стегнато повествование, макар и епизодично открояващи се, го приближават до облика на прозата.

Значителна част от предпоставките и основанията да разглеждаме литературното наследство на Н. Бозвели в близост с началните стъпки на възрожденската ни проза и в тая насока да дирим смисъла на естетическото в тях се свързват с творбите му от мемоарно-биографично естество — „Разговор с един бесарабски българин“, „Краткое начертание жизни священнослужителя Николая Димчовича“. Автобиографични елементи се съдържат и в диалозите — обобщеният образ на сина на майка България до голяма степен е изграден на тая основа и включва много от личните преживявания и събития, извлечени от обществената дейност на самия Бозвели. Но при посочените две творби става дума за нещо друго — за ориентация към жанрово-стиловите възможности и черти на документалната проза.

Качествата на „Разговор с един бесарабски българин“ и „Краткое начертание. . .“ показват, че с тях Бозвели се включва естествено и органически в едва от Софроний налагащата се традиция на автобиографично белетристично повествование. Защото се оказва, че най-близко до възможностите на българския книжовник от началото на XIX в. в усилията му да създава оригинална проза — при липсата на традиция и натрупан, на образци, на култивирани художествено-творчески принципи за подбор на сюжета, на интригата, на изграждането на образите, на прибавянето до художествената фикция и комбинативността на пластичното възстановяване на конструирана от въображението действителност и т. н. — е фактически описанието на собствения богат на събития и преमेждия жизнен път. След „Житие и страдания“ на Софроний посочените мемоарни късове на Н. Бозвели са втората по време значителна проява на възрожденската ни проза.

В подкрепа на възприеманото тук схващане за пътя на формиране на бележитичен тип повествование, на повествователни модели на пресъздаване на нашата действителност в началото на века с качествата и особеностите си се налага „Разговор с един бесарабски българин“. Нормализираният текст, без да изменя на авторските особености в стила, в организацията на фразата, в лекси-

⁶ Вж. Ив. Шишманов. Един непознат труд на Неофита Бозвели. . . СбНУ, кн. 18, 1901, . 264.

калния ѝ израз и интонационна оформеност, ни разкрива същността и белетристичните качества на творбата. Сляпото придържане към графиката и архаизираната лексика са причина, дето досега не се е обръщало внимание на качества ѝ в този аспект. Водени от криворазбрани представи за върност на авторовия стил, досегашните издания не са ни предлагали нормализиран текст, от какъвто се нуждаем, за да се осъзнаят качества му.⁷

С кои свои страна „Разговор с един бесарабски българин“, творба, използвана и привличана досега единствено като автобиографичен извор за живота на Н. Бозвели, доказва и свидетелствува за белетристичен тип повествование, за следвана насока от развойните процеси на възрожденската ни проза?

В „Разговор с един бесарабски българин“ Н. Бозвели скъсва с жанровата форма на диалога и прибегва до едно разказно разположение на изложението, при което пряката реч заема естественото си място, редувайки се с наблюдения от гледната точка на разказвача. Така се постигат простота и динамика на повествованието, непознати от дотогавашните творби на Н. Бозвели. Още М. Арнаудов споменава, че това е „неоценим биографски и психологически документ“, като продължава: „Поразява ни също и живият тон на разказа, с добрата памет за всичко чуто и с усета за личната нота в чуждата реч.“⁸

Напрежението, вложено във въвеждащата речева конструкция на главния герой, се поддържа през цялото време на разказа. За да се осъзнаят пълноценните му белетристични качества, ще цитирам началото:

„Вярваш ли, че и ако днес не пиех вода, струва ми се, непременно щях да умира! Девет дни, бога ми, капка вода не съм вкусил. . . Сам си зная как изкарах, и Бог! . . . Бог със своята благодат, милостиви господине, щедро да те възнагради за благоприятния ти труд. А аз оставам вечно длъжен за благодеянието, което ми сторихте да благодаря. Но поседнете. . .

Ей богу, казвам ви истината: цели три часа, аз стоящ на стола, той бедният, лежаш на одъра, плачехме само — без да проговорим дума, нито аз, нито той един другиму. И след трите часа, стана бедният Н., избърса си очите и взе стоманата. Пи пак малко вода, въздъхна и рече:

— Благодаря ти, Боже! Съжали се и ме вдигни от одъра на болестта, както си вдигнал Манасий, милостиви господи!

Обърна се към мене и ми рече тихо:
— Милостиви господине, аз оплаквам окаения си живот. . .“ и т. н.

Тоя въвеждащ откъс е достатъчен да покаже, че тук разположението на диалога, коментарите и разсъжденията на разказвача-герой са разгърнати на друга, различна от диалогичните творби на Бозвели плоскост. . . Има ритъм, движение, напрежение, има развързване на естествено породили се конфликти и връзки между персонажа.

В „Разговор с един бесарабски българин“ вече можем да говорим за определена случка — център на разказа, чрез която се напастява характеристиката на героите, внушава се авторовата идея, постига се зрима и сетивна картина на конкретна действителност. Срещата на разказвача с главния герой е естествен повод да се вникне в конфликтите около неговото битие — непосредно и ретроспективно да се възстанови предисторията му. Поляризацията на виждания и схващания за живота не е декларативно постигната, неин рупор не е персонифицираният образ на автора, така както е в „Любопитнопростий разговор“, в „Мати Болгария“. В „Разговор с един бесарабски българин“ тя произтича от естествено сложилите се взаимоотношения на персонажа, от конкретизирания му преживя-

⁷ В последното издание Ст. Таринска отбелязва, че е „направен опит да се доближи до днешния читател“ езикът на Бозвели, но според мен трябва да се отиде до по-пълно нормализиране.

⁸ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели. С., 1942, с. 258.

вания. В творбата има „обстановка“, има населено пространство от живи хора, които се възмущават и активно участвуват в изобразяването.

За завършеността на повествованието в „Разговор с един бесарабски българин“ въпреки външнофрагментарния му незавършен характер спомага в значителна степен изградеността на белетристични средства персонаж. Главният герой, разказвачът-действуващо лице, образите на „съборните старци“ са индивидуализирани всеки със свое лице и позиции в повествованието, със своя гледна точка по породените конфликти. Те оживяват като естествена, реалистично пресъздадена среда на „случката“ и взаимоотношенията. „Биографията“ на главния герой е постигната не чрез публицистични тиради, а чрез самохарактеристиката му, чрез почитта и отделните уточнявания на „бесарабския българин“, чрез възстановените от съборните старци прояви на отрицателния му живот. Ярко, конкретно и въздействено се наслагват чертите на действията му борчески и непреклонен характер, дъхът на непосредното му присъствие. Няма и следи от опит за схематично олиштяване на идеи и гледища чрез този образ — похвати, така често използвани и така познати от Бозвелиевите диалози. Напротив, поведението на героя се разваря и уплътнява в множеството чисто човешки, обикновени жестове и конкретни състояния, за които говорят елементи от типа на — „стана бедния. . .“, „избърса си очите и взе стомната. . .“, „и ми рече тихо. . .“ и др. Постигнат е без словесни излишества и претрупаност в патоса на реакциите — с най-характерното, което отвежда към налагането му като изразител на основната идея. Лаконичността в характеристиката, съдържаността в оценъчно отношение приближават общата тоналност на мемоарния разказ до летописанието на Софроний. Така са пресъздадени, успоредно с речево-оценъчните си изяви, и манастирските съборни старци — „изгледаха се, поусмихнаха се и ми рекоха. . .“, „всичките се счумриха и четвърт час мълчаха и ми отговориха. . .“. По този начин Н. Бозвели доста сполучливо индивидуализира и обвързва персонажа с конкретни страни на изобразяването, като го налага със средствата на белетристичното повествование. Различията, които са очевидни спрямо средствата на изграждане на персонажа в диалозите „Мати Болгария“, „Разговор на любородните“ и др. играят съществена роля, когато трябва да уточним жанрово-стиловата същност на творбата.

При изясняване на белетристично-повествователния характер на „Разговор с един бесарабски българин“ трябва да се има пред вид и възприетият маниер на организация на изложението. То дава път на похвати, чрез които авторът обективира картините, конфликтите и взаимоотношенията. Неофит Бозвели повествува за собствените си дела, за собствения си живот, очертава личното си присъствие, но в третолична глаголна форма, като предоставя правата на „аз-повествованието“ на „бесарабския българин“. Последниците от тая „операция“ са най-вече със значение за белетристичната същност на творбата — избягва дидактично-разсъдъчната диалогична схема, напрежението на конфликта се разпределя във вижданията на отделните герои, „гледните точки“ отвеждат към наложени по обективен път позиции. Възприемаме го като осъзнат маниер на белетристична техника.

„Разговор с един бесарабски българин“ показва, че Бозвели не си е поставял само задачата на автобиографичното изложение. Ако бяха само те, би ги осъществил пряко, чрез аз-самохарактеризирането. Или по-точно тия цели той е решил да постигне по пътищата и със средства, познати от белетристичния тип повествование. В резултат се е получило съчинение, което по съгъстеността на събитийното и изобразените взаимоотношения, по яркостта и убедителността на зримото човешко присъствие идва с качествата на разказа като жанрова форма

В тая насока се налага с чертите си и другото мемоарно произведение на Н. Бозвели — „Кратко начертание жизни Неофита Димчовича“. Автобиогра-

фичната му и документална основа е предпоставка за естествено повествование, за въвлечане в пресъздаваната действителност на персонажа с индивидуализирани реакции и непосредно, живо участие — архим. Неофит, младежа Николай Димчов, хаджи Хрисогон, хаджи Геннадий, Рафаил, Василий. . . Нормализираният текст доказва пластико-изобразителната пълнота в пресъздаването на засегнатия манастирски живот и условията, сред които се формира част от тогавашната наша просвещенска интелигенция. Макар и тая творба да не е завършена, убеждаваме се според твърдението на Ст. Таринска, че е „съчинение, интересно по съдържание и забележително по живостта на разказа“⁹.

Писана също в края на Бозвелиевия живот, и „Краткое начертание. . .“ като че ли идва да подсказе промените и пренасочването на творческите му търсения, ориентацията към конкретни, видяни и пресъздадени в естествената им среда черти на действителността. От какво естество са опорните точки за един такъв поглед към биографичния разказ за живота на Николай Димчов?

В „Краткое начертание. . .“ подобно на Софроний Н. Бозвели се заема да опише „живота и страданията“, но не собствените си, а на човек, който според него също въплъщава пътя на родолюбивия българин, на просвещенеца. За тая цел той не търси детайлното възстановяване на случки и взаимоотношения, а повествованието се движи по напрежението на постъпките на героя. Подбрани са точно такива, които разкриват неговата ученолюбивост, настоятелност в усвояването на знанията и т. н. Внесените чрез тях акценти разчупват границите на летописно-хроникьорското — повествованието зазвучава с тоновете на животопис, напрегнат и целенасочен, влял се и противопоставящ се на една сложна за начеващия книжовник действителност. Реалистично пресъздадена, съдбата на Николай Димчов не предхожда ли видяната по-късно от белетриста В. Друмев съдба на Живко Стоянов в незавършения му роман „Ученик и благодетели“? Фактически първата белетристична творба, която си поставя за цел да изобрази и пресъздаде образа на интелигента възрожденец, да вникне в условията, сред които той е принуден да отстоява помислите си за просвета и знание, за друг живот, е именно „Краткое начертание. . .“.

Разглежданата тук творба ни предлага по-живо, по-богато очертани образи на героите в сравнение с лаконичната им характеристика в „Разговор с един бесарабски българин“. Проследявайки по-обхватно и продължително проявите и поведението им, Бозвели успява да ги наложи и да постигне естетическото им внушение. Достатъчно е непредубеденият читател да спре вниманието си върху образа на главния герой Николай Димчов, върху хаджи Хрисогон, игумен Геннадий, Рафаил, Василий и да се убеди, че всеки от тях е нещо портретуван, зрим с единството на външното си поведение и духовния си менталитет. Техните нравствени черти са уловени точно и ненасилно — в непосредната им форма на проявление, картините на действителността, в която живеят, са заредени с движение, с емоционална възбуда и човешко присъствие.

В хода на развързването на житейския път на главния герой от „Краткое начертание. . .“ и породените от сблъсъка му взаимоотношения в манастирското всекидневие авторът включва и елементи на занимателното — епизодичните случки във връзка с желанието на Рафаил за отмъщение, с разприте около хаджи Василий. Чрез тях е постигната по-разнообразна фактура на повествованието, по-обогатено и нееднопосочно се тълкува животът. И редица още черти на мемоарния разказ могат да се извлекат, за да се обобщи неговото звучене в насоките на биографичната повест. Но като се съобразявам с характера на целта си — само да очертая аспекта на мястото на Бозвелиевото творчество в процеса на формиращата се новобългарска проза през първата половина на XIX в., — не прибягвам до разгърнат анализ на текста и конкретизиране на съображенията си.

⁹ Н. Бозвели. Съчинения. С., 1968, с. 266.

Много съществен елемент на Бозвелиевата проза като резултат от осъзнаване на усилията му във въпросната насока, пък и на мястото ѝ в създаваната тогава литература разкрива общата схема на персонажа и вложеното в него. Оказва се, че при Бозвели ние срещаме първия опит във възрожденската ни проза да се персонафицира по обективно-епически път положителното и отрицателното в изобразяваната действителност. Тук паралелът с „Историята“ на Паисий, с „Житието“ и останалите книжовни прояви на Софроний доуточнява принципно различните пътища на изява на това положително и отрицателно в живота чрез различния характер на неговите носители в техните творби и в творчеството на Бозвели.

Гражданско-патриотичният идеал, положителните черти, активизиращият пример при Паисий и Софроний са съсредоточени и произтичат от авторското „аз“ — наложено като изходна позиция в „Историята“, като житейска реалност в автобиографичната Софрониева повест. Посочената особеност на реализацията и защитата на положителното при тях не бива да ни изненадва, нито може да служи за оценка и степенуване на неговото въздействие. Формата му на творческо отстояване има отношение по-скоро към естетическия смисъл на обективираното.

В прозата на Неофит Бозвели за пръв път срещахме сполучливо концептиране на образа на положителния герой на съвременността в сферата на литературата. Тук не става дума толкова за персонафицирания образ на Мати Болгария, срещан в повечето от неговите диалози, макар че и чрез него той постига успех в пресъздаване на активното гражданско начало у българина. Това схващане намира основанията си до известна степен в шрихираните, макар и схематично образи на сина на мати България и на българите от „Любопитнопростий разговор“, но най-вече в мемоарните творби „Разговор с един бесарабски българин“ и „Краткое начертание. . .“. Защото ако в диалозите декларативно се налага активизиращата им позиция като възплъщение на положителния дух на епохата, то в мемоарните късове герои като „бесарабския българин“ и мъченика Неофит от „Разговор с един българин“, като Николай Димчов, хаджи Геннадий, архим. Неофит, хаджи Василий от „Краткое начертание. . .“ непосредно, с мислите и вижданията си, с поведението, с реалното си присъствие оживяват и налагат представата за положителния герой. Действен, с волево участие в събитията на деня, с незатихваща амбиция да отстоява просвещенските си идеи, стремежите си към образование и знания, към въздействие върху българския народ, героят в мемоарната проза на Бозвели е сполучлив опит да се наложи той като естетическа реалност.

Може да се каже, че при изграждането на персонажа в „Разговор с един бесарабски българин“ и „Краткое начертание. . .“ Бозвели не прибегва до така очакваната черно-бяла графика на портретуването. Подобно на Софроний, пък и оставайки верен на преживяното, авторът на тия документални творби, съдържан в характеристиките и оценките, разнообразява персонажа чрез включването на образи от типа на хаджи Геннадий, хаджи Василий. Тая съдържаност се проявява и в самохарактеристиката. Така е избягната схематичността и героите оживяват с индивидуалните си черти и облик.

Мисля, че привлечените дотук моменти от творчеството на Неофит Бозвели и съображенията за техния характер са достатъчни, за да ни подтикнат към изясняване на неговата същност от по-други спрямо досегашните позиции. Идейното естетическата стойност и качества на редица негови съчинения го налагат като един от изтъкнатите представители на възрожденската ни проза през първата половина на XIX в.

Заемайки се с творческото реализиране на своите идеи и виждания, осъзнавайки възможностите на прозата, Н. Бозвели, както Софроний, се ориентира към единствено възможната жанрово-тематична форма на повествуване за на-към условия и ниво на литературата — мемоарно-биографичния разказ. При

тоя жанр не се чувства тежката дума за липсващата традиция и образци, не се чувства нуждата от фабулиране, от художествената измислица и т. н. „По необходимост“ и Софроний, и Бозвели в белетристичните си творби се възползват от лично преживяното — то заляга като сюжет и фактологична основа на осъществения и от двамата разказ. Тая черта на белетриста Бозвели в никакъв случай не означава съгласие с констатацията на Г. Д. Гачев, неотчитаща конкретно-творческия смисъл на усилията му: „Той органически не може да се издигне над себе си, над своето творение и да го погледне отстрани. Субективният характер на неговото творчество се изразява още крайно примитивно — в емпирична автобиографичност. . .“¹⁰ Пресилено и неточно е да се твърди, че е така във всичките творби на Бозвели. Доказателство, което опровергава категоризациите за „емпирична автобиографичност“, са именно „Разговор с един бесарабски българин“, „Кратко начертание. . .“.

За разлика от Софроний Врачански прозаикът Бозвели се ориентира към една по-сложна форма на пресъздаване на това лично преживяно — в „Разговор с един бесарабски българин“ то е обективизирано и въплътено чрез формално дистанцирания от авторовото „аз“ главен герой, чрез „двойствеността“ на позициите и реакциите на персонажа, в „Кратко начертание. . .“ — тясно преплетено със съдбата на млад, формиращ се възрожденец, тръгнал по неговия път, прегърнал неговите завети и идеали.

Книжовната дейност на Неофит Бозвели — в рамките на личния му творчески път — отразява прехода от публицистично-дидактичната формулировка на идеи и външения към постигането на тяхната същност в непосредно видяната и пресъздадена картина на действителността, в поведението и усилията на „живи“ хора — негови съвременници. От трактата-диалог към мемоарния разказ — една еволюция в рамките на индивидуалния творчески акт, свидетелстваща за хода на белетристичното мислене у нас през първата половина на XIX в. — това е характеристиката, която ни налага с книжовните си прояви Н. Бозвели.

Един такъв въгъл на анализ и на осмисляне на литературното наследство на Бозвели наред с интереса към оставеното от Софроний (Втория видински сборник, „Житие и страдания“ като автобиографична повест) актуализират въпроса за началото на възрожденската ни белетристика. Актуализират го, като прибавят нови черти и уплътняват процеса, и редицата побългарени разкази и повести от 30-те—40-те—50-те години, които заемат съвсем естествено мястото си на неотделимост от формите на литературния живот. Възниква схващането, че постановката, приемаща за такова начало повестта „Нещастна фамилия“ и другите явления от 60-те години, не е съобразена с редица прояви от първата половина на века. А самата диалектика на литературния процес изисква това съобразяване, изисква го и същността на самите творби, които посочвам.

Не зная защо се е наложила традицията да приемаме като значещи явления за литературния процес само ония факти, които са оказали непосредно въздействие върху читателското съзнание. А те се свързват само с втората част на системата автор—творчество—читател, момент много съществен, затварящ цикъла на „доосъществяването“ на творбата. Но немаловажни се оказват и ония творби от типа на Софрониевото „Житие“, на одата на Д. Попски, на Бозвелиевите диалози — по една или друга причина непубликувани и не оказали широко въздействие, — които са също свидетелство за нивото на търсенията, на усилията, на естетическото съзряване и постигнатите творчески резултати от българския книжовник. Като изхождаме от схващането, че и те са пълноценни факти на литературния процес, че и те са доказателство за състоянието му, за промените в него, за неговото естетическо ниво, реконструирайки жанровия му развой през Възраждането, трябва да определим Неофит Бозвели като един от първите представители на новобългарската проза.

¹⁰ Г. Д. Гачев. Цит. същ., с. 262.